

Ghettoen i politisk og kulturelt centrum

I løbet af 1800-tallet skabte vesteuropæiske jøder en kulturel bevægelse, der gav ghettoen ny mening og fungerede som et kulturelt og politisk fællesskab for moderne jøder. Nærværende artikel sætter spot på den jødiske ghettolitteratur og viser gennem fire betydningsfulde forfattere bag genren, hvilke ligheder og forskelle der var på deres fortællinger, hvilke kulturelle forbindelser der blev skabt, og hvordan ghettolitteraturen blev et vigtigt politisk forum for moderne jøder i Vesteuropa.

Af Cecilie Speggers Schrøder Simonsen

I 1869 kunne danske læsere erhverve sig en dansk udgave af fortællingen om Christian og Lea, to børn af forskellig religion, som vokser op i samme jødiske familie, da den udkom på L. Jordans forlag i København. "Christian og Lea" var skrevet af den tyske journalist og forfatter Leopold Kompert (1822-1886), mens den danske oversætter var anonym. I forordet til den danske udgave nævnes imidlertid den danske forfatter Meïr Aron Goldschmidt (1819-1887) og hans jødiske tekster som begrundelse for oversættelsen. Den popularitet, som Goldschmidts beskrivelser af jøder og jødisk liv havde opnået blandt danske læsere, har foranlediget oversætteren til at udgive Komperts fortælling på dansk, i den tro, at også denne ville være af interesse for det danske læserpublikum. Det har fået forskere til at pege på Goldschmidt som manden bag den danske oversættelse af "Christian og Lea".¹ Og denne påstand er da heller ikke uden belæg. Goldschmidt havde nemlig stiftet personligt bekendtskab med Kompert tidligere i forbindelse med en af sine rejser til Berlin. I 1848 skrev Goldschmidt hjem til sin søster Ragnhild, at han havde truffet Kompert og talt med ham om sin debutroman *En Jøde* (1845),

som Kompert havde læst. Goldschmidt og Kompert er blot ét eksempel på de mange forbindelser, der blev skabt gennem jødisk ghettolitteratur i løbet af 1800-tallet, som nærværende artikel omhandler.

Jødisk ghettolitteratur, som havde sin storhedstid i anden halvdel af 1800-tallet, omhandlede jøder og beskrev jødisk liv i ghetto- og landsbysamfund.² Hermed udviklede jødiske karakterer sig fra at være stereotype biroller i fortællinger omhandlede ikke-jødiske forhold til at være hovedroller i fortællinger, der gik helt tæt på jødisk samliv, traditioner og overbevisninger på godt og ondt. Fortællingerne var rettet mod et moderne læserpublikum af både jøder og ikke-jøder. Det stod klart allerede ved deres udgivelse, fordi forfatterne selv benævnte dem i forordene til deres tekster, og fordi fortællingerne var skrevet på nationale sprog såsom fransk, tysk og dansk frem for jiddisch. Desuden udsprang ghettolitteraturen af en vesteuropæisk kulturel interesse for fortiden og et stigende fokus på nationer og skabelsen af et nationalt fællesskab.

*Det religiøse og traditionsbundne liv i ghettoen var genstand for både romantisering og kritik.
Rabbi Yisroel Hopsztajn. Tegning, ca. 1800.*

Ghettoen i politisk og kulturelt centrum

Med deres ghettofortællinger skrev jødiske forfattere sig ind i en vesteuropæisk kultur og markerede sig som moderne forfattere af både jødisk og vesteuropæisk kulturel herkomst. Kompert udgav sin første samling af ghettofortællinger i 1848, *Aus dem Ghetto. Erzählungen*, og inkluderede i lighed med Goldschmidts debutroman ord og navne på jiddisch, som han oversatte til tysk i fodnoter og parenteser. Ligesom Kompert med stor sandsynlighed har ladet sig inspirere af Goldschmidts skønlitterære debut, har Goldschmidt utvivlsomt også fundet inspiration i Komperts fortællinger, for i 1860'erne, -70'erne og -80'erne udgav Goldschmidt selv fire jødiske fortællinger, der til forveksling mindede om Komperts i form og indhold. Andre forfattere sluttede sig til Kompert og Goldschmidt med fortællinger om jødisk ghetto- og landsbyliv i løbet af anden halvdel af 1800-tallet. Aaron David Bernstein (1812-1884), Daniel Stauben (1822-1875), Leo Herzberg-Fränkell (1827-1915), Eduard Kulke (1831-1897), Michael Klapp (1832-1888), Nathan Samuely (1847-1921) og Karl Emil Franzos (1848-1904) var med til at gøre ghettolitteraturen til en velkendt og vellidt litteratur i de tyske hertugdømmer og i Frankrig.

Ghettolitteraturen var en måde at kommentere den samtidige politiske udvikling blandt jøderne i Vesteuropa på. Mange af forfatterne bag de skønlitterære beretninger var journalister, hvis fortællinger var en anden måde at forholde sig til aktuel politik og kultur på end gennem dagbladene. Her fandt de et medium, hvormed de kunne give deres holdning til jødisk modernisering og emancipation til kende, og holdningerne blandt forfatterne var langt fra ens. Dog havde de det til fælles, at de var moderne vesteuropæiske jøder, som skildrede den jødiske ghetto på en vis afstand.³ De var enten vokset op i et jødisk ghettomiljø og havde forladt det til fordel for et vesteuropæisk storbyliv eller havde aldrig taget del i ét. Selvom fortællingerne ofte omhandlede østeuropæiske ghettosamfund, var mange af dem altså en kommentar til vesteuropæiske jøders politiske og religiøse forhold.

Når forfatterne til ghettolitteraturen beskrev livet i jødiske ghettosamfund og idylliserede eller kritiserede jødiske traditioner og helligdage i deres fortællinger, var det en måde at tage stilling til moderniseringen på. Det var en vurdering af, hvad der var tabt, og hvad der var vundet ved at have forladt ghettoen til fordel for livet blandt ikke-jøder. Det var samtidig en udstrakt hånd til disse ikke-jøder. Ved at skrive på nationale sprog og forklare jødiske traditioner, ritualer og helligdagens betydning kunne forfatterne udvide ikke-jødiske læseseres kendskab til jøder og jødisk liv og dermed gøre kløften mellem jøder og ikke-jøder mindre. Fortællingerne illustrerede, hvor meget moderne jøder havde udviklet sig. Det aflukkede, traditionsbundne liv i ghettoen adskilte sig radikalt fra det moderne, urbane liv, som mange vesteuropæiske jøder, heriblandt forfatterne bag fortællingerne, førte. Ghettolitteraturen havde således flere forskellige funktioner af politisk og kulturel art.

Et af de første eksempler på ghettolitteraturen blev påbegyndt allerede i midten af 1820'erne, men først udgivet i 1840. Efter at det havde ligget gemt i en skrivebordsskuffe i mere end et årti, udgav den tyske forfatter Heinrich Heine (1797-1856) i 1840 det ufærdige fragment "Der Rabbi von Bacherach". Fragmentet skildrede et varmt og vedkommende jødisk ghetto- og landsbymiljø, som var rigt på religion og solidaritet. Denne artikel begynder sin vandring gennem den jødiske ghettolitteratur med Heines fragment for derefter at vende sig mod forfatterne Kompert, Goldschmidt og Franzos som repræsentanter for genren.

Begyndelsen på en kulturel bevægelse

I Heines fragment, "Der Rabbi von Bacherach", forvandlede den jødiske ghetto sig fra et overbefolket, beskidt og fattigt sted til et lyst, varmt og trygt miljø. Den jødiske ghetto, som hidtil havde været en sort plet i jødernes historie, blev anerkendt som et betydningsfuldt fristed for europæiske jøder.⁴ I "Der Rabbi von Bacherach" fremstår den jødiske ghetto i Frankfurt ikke som det mørke og dystre

slumkvarter, den ofte blev beskrevet som af Frankfurts øvrige indbyggere eller europæiske tilrejsende, men som et imødekommende og rart sted for dens jødiske beboere og et sikkert tilflugtssted. Heine tilskrev den jødiske ghetto nogle væsentlige positive værdier, som går igen i senere ghettolitteratur fra anden halvdel af 1800-tallet.

”Der Rabbi von Bacherach” tegner et varmt portræt af traditionsbundne jøder i deres landsby- og ghettoomgivelser. Heine udgav fragmentet i forbindelse med Damaskus-affæren i 1840, hvor tretten ansete jøder i Damaskus fejlagtigt blev beskyldt for at have slået en kristen munk ihjel med henblik på at anvende hans blod til ritualer. Den fortæller historien om den fromme rabbiner Abraham og hans skønne hustru, Sara, som må flygte fra et antisemitisk angreb i deres hjem i landsbyen Bacharach. De sejler til Frankfurt via floden Rhinen og oplever her en farverig storby med et levende jødisk ghettomiljø. Både Abraham og Saras hjem i Bacharach og den jødiske ghetto i Frankfurt skildrer Heine i positive termer, og den traditionelle jødiske levemåde, som fremgår af de to hovedkarakterers tilværelse, præsenteres i fragmentet som en harmonisk og efterstræbelsesværdig måde at leve på.

Heines fortælling taler åbenlyst til læsere uden kendskab til jødiske helligdage og de traditioner, der er forbundet hermed. Handlingen udspiller sig under fejringen af pesach, og her benytter Heine sig af muligheden for at sætte læseren ind i denne festlige begivenhed. Han forklarer, hvornår og hvorfor pesach fejres, og lader sine karakterer udføre de ritualer, som hører pesach til. Helligdagen er i Heines fragment en glædelig begivenhed, som samler Abraham og Saras familie i det jødiske hjem i Bacharach og senere i fortællingen også Frankfurt-ghettoens jøder i synagogen. Der skinner ved fejringen af pesach et særligt lys, som får hjemmet til at fremstå anderledes betydningsfuldt. Karaktererne er ligeledes forvandlede, og ikke bare deres beklædning, men også deres udtryk udstråler i helligdagens an-

Max Liebermann: Illustration til Heinrich Heines: "Der Rabbi von Bacherach", 1922/1923.

ledning en blanding af alvor og glæde. Samtidig med at Heine giver sine læsere en indføring i den jødiske helligdag, fremstiller han den således på en måde, som giver læseren et indtryk af en hjertelig og højtidelig begivenhed.

Selvom Frankfurt-ghettoen udadtil er lukket af for omverdenen, er den indadtil et åbent og energisk jødisk samfund. Heines fortælling foregår i middelalderen, og han understreger selv forskellen på den tidligere Frankfurt-ghetto og den nuværende:

På det tidspunkt var husene i det jødiske kvarter stadig nydelige og nye og meget lavere, end de er nu. Det var først senere, at jøderne, som deres antal i Frankfurt steg væsentligt, og de ikke kunne udvide deres kvarter, byggede den ene etage oven på den anden, pressede sig sammen som sardiner og dermed blev forkrøblede i krop og sjæl.⁵

Den ghetto, der møder Abraham og Sara efter ankomsten til Frankfurt, er en lang, lys og rummelig gade, som er helt mennesketom, fordi der er gudstjeneste i gadens synagoge. Efter gudstjenesten fyldes gaden imidlertid af et støjende virvar af glade mennesker, som alle er ivrige efter at fejre helligdagen med en god middag. Børn og voksne i deres festtøj deler den glædelige ventetid ved at gå op og ned ad gaden og indsnuse de lifflige dufte, der strømmer fra køkkenvinduerne. I Heines fragment er ghettoen i Frankfurt et mødested, et livligt samlingspunkt for gadens beboere.⁶

I "Der Rabbi von Bacherach" fungerer den jødiske ghetto i Frankfurt tydeligvis også som et helle. Fortællingens to hovedkarakterer søger hertil efter at være flygtet fra deres hjem i Bacherach, men før de når dertil, må de kæmpe sig vej gennem Frankfurts mange fristelser. Byen byder på alverdens materielle, sensuelle og religiøse attraktioner, som sætter det jødiske par på prøve. Den jødiske ghetto kommer dermed til at fremstå som et åndehul i den forvirrende storby. Da Abraham og Sara når dertil, bliver de mødt af en stor port forsynet med jernkæder, som forhindrer uvedkommende adgang til det jødiske fristed. Ghettoen er ikke kun et tilflugtssted for tilrejsende jøder, men også for Frankfurts jøder, som har oplevet trusler og angreb fra deres ikke-jødiske naboer.

Heines fragment var begyndelsen på en kulturel bevægelse, hvor jødiske ghetto- og landsbysamfund dannede rammen om en række fortællinger om jødiske traditioner og tros- og levetilstande. I "Der Rabbi von Bacherach" gav Heine sine læsere et indblik i sine jødiske karakterers tilværelse, og Frankfurt-ghettoen fremstod som et levende, mangfoldigt og farverigt sted. Ghettoen blev hermed et legitimt sted for jødiske forfattere at sætte scenen og problematisere eller blot belyse forskellige jødiske forhold for moderne læsere. Ghettolitteraturen blev på den måde et medium for formidling af både sociale og religiøse forhold; en måde, hvorpå jødiske forfattere kunne indføre ikke-jødiske læsere i jødernes liv og skabe indbyrdes forbindelser hinanden imellem.

Ghettofortællingens udspring

I Heines fragment påpegede han betydningen af ritualer og traditioner i forbindelse med fejringen af pesach. Den særlige mad, beklædning, fortællingerne og gudstjenesten, der hører sig pesach til, blev beskrevet detaljeret i den ufærdige historie om Abraham og Sara. Den grundige indføring i jødiske helligdage videreførte Kompert i sine fortællinger skrevet primært i løbet af anden halvdel af 1800-tallet. I 1848 præsenterede Kompert et tysklæsende publikum for verdens første samling af ghettofortællinger. Han benævnte sin samling *Aus dem Ghetto. Geschichten* (Fra ghettoen. Fortællinger), hvorfor denne type fortælling senere har fået navnet "ghettofortælling". Samlingen indeholdt seks kortere fortællinger, som omhandlede tilværelsen i jødiske ghettoer, på jødegader eller i jødiske hjem. Her gik Kompert tæt på sine traditionelle jødiske karakterer og beskrev deres ritualer, relikvier og daglige bønner.

Ligesom hos Heine virker helligdagene særligt glansfulde i Komperts fortællinger, og sabbatten er en egentlig festdag, der forvandler enhver fattig mand til rig. Jødedommen fremstår som en generøs og hjertelig religion, men også som en alvorlig religion, der betoner overholdelsen af daglige ritualer og traditioner. Ofte sniger Alvoren sig også ind som et forstyrrende, men betydningsfuldt element i form af konflikter karaktererne imellem. Komperts ghettofortællinger skildrede de problemer, der opstod i relationen mellem ghettojøder og moderne jøder eller ikke-jøder. I flere af hans tekster advarer en ældre, traditionsbunden generation deres yngre efterkommere om farerne ved modernisering og konvertering. Og i visse fortællinger er den traditionelle jødedom, som praktiseres i ghettoen, en hård, ubarmhertig og utilgivelig modspiller. Kompert nøjes således med at idealisere de jødiske helligdage, mens hverdagen i den jødiske ghetto kan forekomme barsk og indimellem ligefrem nådesløs.

"Die Kinder des Randar's" ("Randarens Børn") er den længste og mest udviklede fortælling i Komperts første samling af ghettofortællinger. Her er

livet hos randaren og hans familie harmonisk og beskyttet, men livet uden for hjemmets mure trænger sig på for randarens to børn, Hannele og Moschele, som fortællingen drejer sig om. Hannele overtales af sin kristne ven, Honza, til at konvertere til kristendommen og når kun i sidste øjeblik at fortryde. Moschele derimod sendes i en kristen skole og tilegner sig der et kristent navn og en rationel tankegang, som er svært forenelig med den traditionelle jødiske tro, der hersker i hjemmet såvel som hos hans jødiske udlejer. Han begynder gradvist at sætte spørgsmålstegn ved sit eget tilhørsforhold, og da hans udlejer spørger ham, om ikke han mener, at en jøde er mere værd end en hel landsby fuld af bønder, svarer Moschele, at det ved han ikke. Hertil giver hans udlejer et svar, der peger på en kløft mellem traditionsbundne og lærte jøder:

Der seer man de studerte Folk. Fordi han har kigget lidt i Bøgerne og gaaet hos Munkene, mener han allerede, at en Jødesjel ikke er mere værd end en Toskillingsbolle! Men jeg siger Dig, du Student, at hvis det kun er derfor, at man gaaer i Skole, skal man i en hast kaste alle Jeres Bøger i Ilden! De ere ikke et Skud Krudt værd.⁸

Moscheles udlejer føler sig truet på sin tro og sit værd. Han frygter, at dannelse og viden fører til underminering af Toraens budskab og betydning, og han sætter lighedstegn mellem viden og sekularisering. I Komperts fortælling kulminerer Moscheles udvikling med, at han i et forsøg på at bekræfte sit tilhørsforhold til Bøhmen spiser, drikker og danser med de øvrige bønder til et landsbybryllup på en jødisk helligdag. Både Hannele og Moschele påvirkes af omverdenen til at bryde med deres tro og med ghettoens traditioner. Komperts pointe med fortællingen er imidlertid ikke at kritisere uddannelse eller modernisering til fordel for et traditionsorienteret verdenssyn i en aflukket jødisk ghetto. ”Di Kinder des Randar’s” viser derimod, hvad han selv anser for en uundgåelig udvikling i traditionsbundne jødiske ghettosamfund.

Ghettofortællinger beskrev ofte jødiske traditioner og helligdage såsom den ugentlige sabbat. Tegning af Isaac Snowman, 1898.

I førnævnte ”Christian og Lea” fra samlingen *Geschichten einer Gasse* (1865) er det hverken konvertering eller uddannelse, der får et traditionelt ghettosamfund til at vakle. Det er derimod en enkelt kvindelig karakters holdning til moderkærlighed og omsorg, der går imod en traditionel jødisk leve-måde. Sara og Wolf Unger tager en kristen dreng til sig, efter at han har mistet sine forældre i en oversvømmelse. Sara får Wolf til at sværge ved Toraen, at han vil beskytte og opdrage drengen som sin egen, og mens hun selv til fulde overholder dette løfte, kan Wolf ikke få sig selv til at gøre det samme. Han påvirkes af deres naboers fordømmende blikke og af Saras bedstemor, som slår hånden af Sara, fordi hun fortsat står ved sit valg. Deres egen datter, Lea, og Christian vokser op side om side med hver deres religion i behold. I ghettoen accepterer man imidlertid aldrig Saras løfte, og da Christian bliver gammel nok til at klare sig selv, sender hun ham

væk med den besked, at deres verden endnu ikke er tolerant nok til, at kristendommen og jødedommen kan forenes:

Hvad Du troer Christian og hvad jeg troer, jeg mener vore Begreber om Gud den Almægtige i Himmelen, det er ogsaa to sønderlaaede Tavler, to Stykker af een, som engang har været heel. [...] Men paa hvert af de to Stykker har Gud skrevet Noget, og det holder Enhver fast paa, og Gud den Almægtige alene er istand til igjen at sammenføie Tavlen saaledes, at det, der staar skrevet paa det ene Stykke, passer sammen med det, der staar skrevet paa det andet.⁹

I "Christian og Lea" er ghettoens traditionsbundne verdenssyn og levemåde til hinder for en lykkelig forening mellem de to børn af forskellig tro. Og trods Saras uselviske gerning forbliver ghettoen uændret.

Selvom Komperts beskrivelser af jødiske højtider og den ugentlige sabbat er forskønnende, tegner hans ghettofortællinger intet glansbillede af livet i den traditionsbundne jødiske ghetto. Fortællingerne påpeger store forskelle mellem det jødiske ghettoliv og verden udenfor og skildrer de udfordringer, som moderniseringen skaber for traditionsbundne jøder. I "Die Kinder des Randar's" truer omverdenen med at opløse den lille familie. Randarens to børn forbliver tro mod jødedommen, men fortællingen ender på en dystre note ved at sætte spørgsmålstegn ved børnenes lykke. I "Christian og Lea" ligger sympatien åbenlyst hos den utraditionelle Sara, mens ghettosamfundet synes lukket og intolerant. Komperts fortællinger portrætterer et jødisk ghettosamfund, der på godt og ondt lukker sig om sig selv og vakler ved moderniseringens indtog.

Den danske ghettofortæller

Den traditionsbundne jødes møde med moderniteten var også Goldschmidts primære fokus i hans

ghettofortællinger. Han skrev fire små fortællinger i perioden 1868-1883, hvis udgangspunkt var traditionsbundne jødiske karakterers stilfærdige tilværelse.¹⁰ Men hos Kompert såvel som hos Goldschmidt skete der i fortællingerne typisk en hændelse, der vendte op og ned på karakterernes liv. Karakterer såvel som hændelser havde gerne noget komisk over sig, hvorfor Goldschmidts fortællinger efterlader et tragikomisk indtryk. På humoristisk vis portrætterede han karakterer af en traditionel jødisk tro, som i hans optik var ved at forsvinde. Med sine let komiske karakterer tilføjede Goldschmidt ghettolitteraturen et humoristisk anstrøg.

At Goldschmidt mente, at den traditionsorienterede jødedom var ved at uddø, viste han tydeligst i fortællingen "Levi og Ibal" fra 1883. Her har moderniseringens komme også de alvorligste konsekvenser. Hovedkarakteren, Simon Levi, konfronteres gang på gang med sin egen tilbageståenhed og moderniseringens udbredelse, og han ender til sidst med at dø af chok. Den skruetryggede karakter præsenteres første gang i romanen *Ravnen* fra 1867, hvor han spiller en mindre, men væsentlig rolle som kommissionæren, der sørger for retfærdighed for familien Carøe. Han spiller hovedrollen i ghettofortællingen "Maser" (1868) og endelig i "Levi og Ibal". Omdrejningspunktet for denne Simon Levis sidste fortælling er hans bekymringer om sin egen fremtid som traditionel jøde. Herigennem formidler Goldschmidt den tanke, at emancipation og modernisering kan have fatale følger for traditionel jødedom.

I "Levi og Ibal" træder kontrasterne mellem moderne og traditionel jødedom tydeligt frem. Simon Levis egen bror udgør i fortællingen hans modstykke. Broderen Mortche går under det kristne navn Martin og lever en verdslig tilværelse med sin familie, hvor jødedommen træder i baggrunden for dagligdagens øvrige aktiviteter. Helligdages kalendertidspunkt forklares videnskabeligt, og Martins søn overholder ikke sabbattens hvilebud, men ryger cigarer på en lørdag. Simon Levi forarges og forbitres og står urokkeligt fast i sin egen tro på hel-

ligdagenes betydning. Da han på gaden møder en jødisk soldat, kommer han imidlertid i tvivl om sin egen plads i det moderne samfund:

”Øj, øj! sagde Levi, ”og De er Soldat! Jeg var med til Deres Barmitzvo, og De er Garder! Og den klæder Dem godt, De ser godt ud” – nær havde Simon tilføjet: som en Kristen. Han var i samme Øjeblik baade rørt, tilfredsstillet og mismodig. Gjennem en anden Jøde levede han et Sekund med i den store Verden, hvorfra han var udelukket; men – hvor blev Jødedommen af? Hvad Ret havde han selv til at leve?¹¹

Glad over sin trofælles avancement bliver Simon Levi samtidig nedslået og bekymret på sin religions vegne. Udviklingen er løbet fra ham, og han står uden for den fagre nye verden med sin utidsvarende tro.

Fortællingen må derfor ende med, at Goldschmidts traditionsbundne karakter dør. Simon Levi inviterer den irreligiøse Ibal, som tager mere end del i det moderne samfund og gerne delagtiggør Simon Levi heri, til at flytte ind i sin bygning. Til Simon Levis store skræk fortæller Ibal ham, at præster er begyndt at forfølge jøder. Ved et selskab i anledning af Ibalds indflytning udfordrer en teolog Simon Levis religiøse overbevisning ved at kalde jøderne et hadsk folk. Simon Levi forsvarer sig selv og sit folk ved at henvise til, hvad der står skrevet om næstekærlighed, men teologen afviser Simon Levis argument og påstår, at der er forskel på skrift og virkelighed. I Simon Levis ortodokse verdenssyn eksisterer denne forskel ikke, og med sin insisteren på det skrevne ord ender han med at fremstå som den hadefulde jøde, han anklages for at være i diskussionen med teologen. Simon Levi bliver syg af sine anstrengelser, og da to præster dukker op i hans hjem for at diskutere hans boligsituation, tror han fejlagtigt, at det er de jødefølgende præster, som Ibal har berettet om, og dør af chok.

Goldschmidts ghettofortællinger var et varmt og komisk portræt af ”gammeldags” jøder; de traditionsbundne jøder, som Goldschmidt anså for med tiden at blive sjældnere og sjældnere. Fortællingerne var ikke skrevet som et forsvar for traditionel jødedom eller som en hård kritik af samfundsudviklingen. Goldschmidt tilhørte selv den samme gruppe af moderniserede urbane jøder, som Kompert, Franzos og andre jødiske ghettofortællere i anden halvdel af 1800-tallet også var en del af. Goldschmidt påpegede blot den religiøse udvikling, som han var vidne til; konsekvensen af den modernisering, som den gradvise emancipation havde medført siden slutningen af forrige århundrede. Han idealiserede sabbatten og inkluderede jiddische udtryk for at hylde sin egen religion. Men Goldschmidts ghettofortællinger var samtidig et bevis på den udvikling, som hans fortællinger pegede på. De var skrevet på dansk med danske oversættelser af udtryk på jiddisch og tog del i en moderne kultur, der så tilbage på en svunden tid.

Ghettoens mørke sider

Hos en af de mest kendte forfattere blandt 1800-tallets ghettofortællere skulle læserne lede forgæves efter komik. Til gengæld skortede det ikke på tragedie i Franzos' bidrag til ghettolitteraturen. I sine fortællinger fremhævede han de hjerteskrærende og fortvivlende forhold, hvorunder ghettojøder levede. Her var grænsen mellem ghettoen og verden udenfor tegnet skarpt op, og trådte en af ghettoens jøder først over den, var der ingen vej tilbage. Mange af ghettoens jøder fremstod således hårde og utilgivelige, og ghettoen var en tidslomme, hvor tro og overtro dominerede. I flere af fortællingerne var Franzos optaget af forholdet mellem kristne og jøder, og ghettoens samfundet agerede nådesløs dommer, der dømte varig udstødelse til den frafaldne jøde.¹² I modsætning til Heine, Kompert og Goldschmidt blev jødiske traditioner ikke beskrevet med idylliske termer. De blev derimod fremstillet som meningsløse fortidslevn holdt i live af østeuropæiske ghetto- og landsbyjøder.

I Franzos' samling af ghettofortællinger, *Die Juden von Barnow* (Jøderne fra Barnow) udgivet i 1877, er "Ohne Inschrift" ("Uden Indskrift") det bedste eksempel på en sådan fremstilling. I fortællingen viser ghettosamfundet sig fra en særligt brutal side, da en ung kvinde bryder traditionen om at klippe sit hår af inden sit bryllup. Lea Rendar er kendt i ghettoen som en skønhed uden lige med et sjældent smukt gyldent hår. Hun nyder sin families udelte opmærksomhed og beundres på gaden af mænd såvel som kvinder. Da imidlertid ghettoens jøder opdager, at Lea af forfængelighed ikke har klippet sit hår i anledning af sit bryllup, fyldes de med rædsel, vrede og foragt, og Lea og hendes mand ekskommunikeres. I ghettoen hedder det, at Lea har mistet sine tre børn som en konsekvens af hendes store synd. Og da Lea efter sin dom føder en rask søn, bryder maskerede mænd ind hos familien ved midnat på barnets sjette dag, slæber Lea ud af sengen og klipper hendes hår af. Som resultat heraf dør både barnet og Lea dagen efter af chokket.

I "Ohne Inschrift" kommenterer en jeg-fortæller begivenhederne, hvilket medfører en markant betoning af ghettoens mørke sider. Ghettojøderne kaldes et fanatisk, overtroisk folk, som ifølge fortælleren står tilbage for en nødvendig udvikling. Mens man i Vesten er blevet oplyst, nægter østeuropæiske jøder at følge trop, men går fortsat gennem tilværelsen med bind for øjnene:

Det var dengang ikke at beklage, for der herskede jo nat alle vegne, og intet, overhovedet intet var at se, og selv ikke uden bind for øjnene, men nu er det blevet dag i Vesten, og i Østen dages det, og alligevel fjerner de ikke bindet for øjnene. Det er ikke nødvendigt, at de løfter det, og helt letsindigt ville det være, hvis de kastede det helt væk, men lige så letsindigt er det, når det dækker øjnene. Det skal lettes lidt, og disse ulykkelige mennesker skal vænne sig til at se den nye tids morgenrøde gry [...] ¹³

Fortællingens budskab er, at østeuropæiske ghettojøder også må gennemgå den gradvise udvikling, der vil føre dem til samme oplysning som i Vesteuropa. Ghettojøderne fremstilles som uoplyste fanatikere, der lever efter forældede regler. Urimeligheden i deres handlinger fremgår tydeligt af fortællerens beretning, og alligevel ender "Ohne Inschrift" med, at fortælleren fordrer tilgivelse frem for vrede med den begrundelse, at ghettojøderne fortsat lever i uvidenhed.

Overtro og fanatisme er også omdrejningspunktet i "Das Kind der Sühne" ("Soningsbarnet"), hvor en "mirakeludøvende" rabbiner dømmes Miriam Goldsteins syge datter uheldbredelig. Barnet må dø, ræsonnerer han, som offer for Guds vrede. Da en alvorlig kolera breder sig i Østeuropa, mener jøderne i ghettoen, at det er Gud, der er på hævn togt. De henvender sig derfor til rabbineren, og fattig som rig giver de ham alt, hvad de ejer, for at blive frelst fra koleraepidemien. Han beder ghettosamfundet om at udpege et par, som for at sone for hele samfundet skal giftes på en begravningsplads. Da senere endnu en sygdom spreder sig, tyr samfundet til den samme løsning og udpeger Nathan Goldstein og hans forlovede, Miriam, som parret, der skal bøde på vegne af hele ghettosamfundet. Miriams første to børn og hendes mand dør, og efterladt med sin lille datter får hun den besked, at denne datter også må dø. Miriam går imidlertid imod rabbinerens dom, tror på Guds retfærdighed og redder sit barn ved at lytte til sine egne instinkter.

Franzos' ghettofortællinger var betydeligt mere tungsindige end Heine, Goldschmidt og Komperts. De belyste en dystre, til tider brutal side af ghettoen og satte jødisk overtro og fanatisme til debat. Ghettojøderne blev beskrevet som et tilbagestående, uoplyst folk, og de karakterer, der afveg fra traditionerne, blev ofte nådesløst udstødt. Fortællingerne viste, hvordan afvigerne blev behandlet af ghettosamfundet, og de havde tydeligvis det formål at problematisere de urimelige og forældede forhold, hvorunder østeuropæiske ghettojøder levede. I ghettoen var

samfundsudviklingen gået i stå, og jøderne levede i uvidenhed og var stærkt påvirkede af mirakeludøvende rabbinere og meningsløse gamle traditioner.

Ghettolitteraturen som kulturelt og politisk fællesskab

Gennem de mange ghettofortællinger, der blev skrevet i løbet af anden halvdel af 1800-tallet, skabte vesteuropæiske jødiske forfattere et kulturelt og politisk fællesskab, som kunne anvendes som et meningsudvekslende forum. I dette fællesskab var der plads til forskellige perspektiver på ghettoen, og der figurerede billeder af ghettojøder som generøse og hjertelige såvel som hårde og ubarmhjertige. Ghettoen havde en vigtig funktion som omdrejningspunktet for en diskussion om jødisk modernisering og som målestok for jødernes samfundsmæssige udvikling og status i Vesteuropa. Med ghettolitteraturen ændrede ghettoen sig fra at være et entydigt symbol på tilbagestående til at være et sted, hvis betydning varierede fra forfatter til forfatter.

Hos Heine var ghettoen et mangfoldigt fristed. Med "Der Rabbi von Bacherach" mindede han sine læsere om, at ghettoen tidligere havde været et trygt samlingspunkt, hvor jødisk tro og tradition trivedes. Han påpegede dermed også nogle af de forhold, der efter hans mening var gået tabt i moderniseringsprocessen. I en aflukket ghetto havde traditioner nemmere ved at overleve, og den jødiske tro nemmere ved at forblive uændret. Heine tilskrev ghettoen nogle positive værdier og initierede en kulturel bevægelse, som satte ghettoen på den politiske og kulturelle dagsorden blandt jødiske forfattere i Vesteuropa. Kompert fulgte i sporene på Heine, introducerede ghettofortællingen og blev selv den mest produktive forfatter af samme. Ghettoen havde dog ikke den samme varme stemning i hans fortællinger som i Heines, selvom helligdagene fremstod rosenrøde. Han skildrede forskellene mellem livet i ghettoen og livet udenfor, og hans sigte var at formidle de udfordringer, som jøderne stod over for i overgangen mellem de to.

Goldschmidt fokuserede også på kontrasterne mellem traditionelle og moderne jøder. Han tilføjede imidlertid ghettolitteraturen en god portion humor, samtidig med at han erklærede de traditionelle jøder for uddøende. Hos Franzos var ghettoen et humorforladt sted, som led under traditionelle jødernes snæversynede, forældede og uoplyste verdenssyn. Goldschmidt og Franzos dømte begge ghettojødernes ude på hver deres måde. Goldschmidt gav dem en kærlig farvelsang ved at tegne et komisk og varmt portræt, mens Franzos opfordrede til udvikling og modernisering med sine kritiske beskrivelser. Trods deres forskellige udlægninger var der i begge forfatters fortællinger ingen tvivl om, at de traditionelle jøder hørte fortiden til.

Heine, Kompert, Goldschmidt og Franzos skabte i fællesskab med andre jødiske forfattere i løbet af 1800-tallet en politisk platform og kulturel bevægelse, der var karakteriseret ved både at være jødisk og vesteuropæisk. Den jødiske ghettolitteratur forbandt forfattere på tværs af landegrænser og skabte forbindelser mellem en ellers aflukket jødisk ghetto og den ikke-jødiske verden udenfor. De skildrede jøder og jødisk liv på nationale sprog, så ikke-jødiske læsere kunne få indblik i den jødiske tro og viden om de traditioner og leveforhold, der gjorde sig gældende i ghettoen. På den måde var ghettolitteraturen med til at nedbryde de mure, der stod imellem jøder og ikke-jøder både inden for og uden for ghettoen.

LITTERATUR

- Cohen, Richard I.
1998 "Nostalgia and 'The Return of the Ghetto'". I *Jewish Icons. Art and Society in Modern Europe*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Franzos, Karl Emil
1877 *Die Juden von Barnow*. North Charleston: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013.
- Glaserapp, Gabriele von
1996 *Aus der Judengasse. Zur Entstehung und Ausprägung deutschsprachiger Ghettoliteratur im 19. Jahrhundert*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1996.
- Glaserapp, Gabriele von & Hans Otto Horch
2005 *Ghettoliteratur. Eine Dokumentation zur deutsch-jüdischen Literaturgeschichte des 19. und frühen 20. Jahrhunderts*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2005.
- Goldschmidt, Meir Aron
1994 *Noveller og andre fortællinger*. København: Det danske Sprog- og Litteraturselskab/Borgen, 1994.
- Heine, Heinrich
1840 "Der Rabbi von Bacherach". I *Sämtliche Werke*, V s. 407-57. Leipzig: Insel-Verlag, 1914.
- Hess, Jonathan M.
2010 *Middlebrow Literature and the Making of German-Jewish Identity*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
- Hoffmann, Christhard
2008 "From Heinrich Heine to Isidor Kracauer. The Frankfurt Ghetto in German-Jewish Historical Culture and Historiography". *Jewish Culture and History*, 10: 2-3, 2008.
- Kompert, Leopold
1848 *Aus dem Ghetto. Geschichten*. Leipzig: Friedr. Ludw. Herbig, 1850.
1860 *Neue Geschichten aus dem Ghetto*. Erster Band. Prag: Kober und Markgraf, 1860.
1865 *Geschichten einer Gasse*. Zweiter Band. Berlin: Verlag von Louis Gerschel, 1865.
1869 *Christian og Lea. Fortælling fra en Jødegade*. København: L. Jordans Forlag, 1869.
- Ober, Kenneth H.
2001 *Die Ghettogesichte. Entstehung und Entwicklung einer Gattung*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2001.
- Samuels, Maurice
2010 *Inventing the Israelite. Jewish Fiction in Nineteenth-Century France*. Stanford: Stanford University Press, 2010.
- Skolnik, Jonathan
2014 *Jewish Pasts, German Fictions. History, Memory, and Minority Culture in Germany, 1824-1955*. Stanford: Stanford University Press, 2014.
- Wittelman, M. Theresia
1998 *Draußen vor dem Ghetto. Leopold Kompert und die 'Schilderung jüdischen Volkslebens' in Böhmen und Mähren*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998.

NOTER

- 1 I Kenneth Obers gennemgang af de tyske ghettofortællinger påpeger han denne forbindelse mellem Goldschmidt og Kompert og udnævner Goldschmidt til ophavsmanden til den litterære genre (Ober 2001, s. 29).
- 2 For et overblik over de jødiske ghettofortællinger se eksempelvis Gabriele von Glaserapp (1996), Theresia Wittelman (1998), Kenneth Ober (2001), Gabriele von Glaserapp & Hans Otto Horch (2005), Jonathan Hess (2010) eller Maurice Samuels (2010).
- 3 Se også Richard I. Cohens "Nostalgia and 'The Return of the Ghetto'" (1998) om afstanden mellem forfatterne bag ghettolitteraturen og samtidens eksisterende ghettosamfund.

4 Se Christhard Hoffmans artikel (2008) om Heines skønlitterære behandling af Frankfurt-ghettoen.

5 Heines fragment er oversat til dansk af artiklens forfatter. Originalteksten lyder: [Damals nämlich waren die Häuser des Judenviertels noch neu und nett, auch niedriger wie jetzt, indem erst späterhin die Juden, als sie in Frankfurt sich sehr vermehrten und doch ihr Quartier nicht erweitern durften, dort immer ein Stockwerk über das andere bauten, sardellenartig zusammenrückten und dadurch an Leib und Seele verkrüppelten] Heine 1914, s. 439.

6 Se også Jonathan Skolniks analyse af Heines fragment i *Jewish Pasts, German Fictions: History, Memory, and Minority Culture in Germany, 1824–1955* (2014).

7 Se eksempelvis “Alt Babel” eller “Schlemiel” fra *Aus dem Ghetto. Geschichten* eller “Die Schweigerin” fra *Neue Geschichten aus dem Ghetto* (1860).

8 Kompert 1863, s. 61. Citatet stammer fra den danske oversættelse af “Die Kinder des Randar’s”, oversat af P. B. Blicher og udgivet på dansk i 1863. Originalteksten lyder: [“da steht man den Gestudierten. Weil er hat schon n’Bissel in die Bücher geguckt und geht zu dem Galches (Geistlichkeit) hinaus, meint er schon, eine Judenseel’ ist so viel wie eine Kreuzersemmel! Ich sag’ dir aber, du Student, wenn man bloß deßwegen in Schul’ geht, so soll man nur geschwind alle euere Bücher ins Feuer werfen! Sie sind kein Schuß Pulver werth!”] Kompert 1850, s. 177.

9 Kompert 1869, s. 124. [“Was du glaubst, Christian, und das, was ich glaube, ich meine das, wie man es mit Gott dem Allmächtigen im Himmel hält, das sind auch zwei zerbrochene Tafeln, zwei Stücke von einer, die einmal ganz gewesen ist. (...) Auf jedes der zwei Stücke hat aber Gott etwas geschrieben, und daran hält ein jeder fest, und nur Gott der Allmächtige allein ist imstande, die zerbrochene Tafel wieder so ganz zu machen, daß, was auf dem einen Stücke geschrieben steht, zu demjenigen paßt, was auf dem anderen geschrieben steht.”] Kompert 1865, s. 122.

10 Goldschmidts ghettofortællinger er: Maser (1868), Avrohmche Nattergal (1871), Mendel Hertz (1883) og Levi og Ibald (1883).

11 Goldschmidt 1994, s. 270.

12 Se eksempelvis “Der Shylock von Barnow” eller “Nach dem höheren Gesetz”.

13 Franzos 2013, s. 152; kursiv i originalteksten. Citatet er oversat til dansk af artiklens forfatter. Originalteksten lyder: [Das war einst nicht so sehr zu beklagen, denn es herrschte ja Nacht rings umher, und nichts, gar nichts war zu sehen, auch ohne Hut vor den Augen. Aber nun ist es im Westen Tag geworden, und im Osten tagt es und dennoch rücken sie sich den Hut nicht höher. Es wäre nicht nötig, daß sie ihn lüften, und vollends verderblich wäre es, wollten sie ihn

ganz fortwerfen, aber ebenso verderblich ist es, wenn ihnen die Augen deckt. Er muß höher werden, und diese unglücklichen Menschen müssen sich daran gewöhnen, dem jungen Tage ins schöne, morgenrote Antlitz zu sehen...]